

ЛЕКЦІЯ 2 ПОХОДЖЕННЯ МОВИ

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНА (ОНОМАТОПОЕТИЧНА) ГІПОТЕЗА

Мова виникла шляхом наслідування людиною звуків природи.

Започаткували Демокріт (460 до н.е. – ?) і Платон (427-347 р. до н.е.). У ХІХ ст. її підтримував Вільям Уїтні (1827-1894).

Відтворення ревіння звірів, крику птахів, шуму води, вітру зумовлювало появу перших слів, наприклад, *му, гав-гав, дзінь-дзінь, бац, кап* тощо, від яких потім утворилися похідні типу *гавкати, гавкання, гавкіт', капати, капання, капля* тощо. Інколи подібні за звучанням звуконаслідувальні слова властиві декільком мовам: *зозуля* – чес. *кукачка*, франц. *куку*, іспан. *куко*, румун. *кук*, болгар. *кукавіца*, словац. *кукавіца*, польськ. *кукулка*, рос. *кукушка*. Проте зазвичай звуконаслідувальні слова в різних мовах не збігаються.

Прийняти таку гіпотезу неможливо, бо згідно з нею мова виникла випадково, а не за необхідністю, тому існування суспільства для її виникнення не є обов'язковим. Слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах, як було зазначено, неоднаково.

А от найуживаніші слова (*вода, земля, небо, голова, рука, нога, очі, жити, їсти, пити, ходити* тощо) не мають нічого спільного зі звуконаслідуванням. До того ж, щоб наслідувати звуки природи, потрібно мати дуже гнучке мовлення, що передбачає тривалий попередній розвиток. Отже, серйозно сприймати цю гіпотезу немає підстав. Тому М. Мюллер жартівливо назвав її “теорією *гав-гав*”.

ЗВУКОСИМВОЛІЧНА ГІПОТЕЗА

Між почуттями й емоціями людини і звуками є певний прямий зв'язок. Звуками людина передає свої враження про навколишній світ.

Близька до звуконаслідувальної. Деякі вчені навіть ототожнюють їх. Але оскільки в основу цієї гіпотези покладено не звуконаслідування, а

звукосимволізм, що, безумовно, є іншим явищем, то цілком виправдано цю гіпотезу виокремлювати.

Критики цієї гіпотези як контраргумент наводять приклади, де ці "приємні звуки" служать для вираження не завжди приємних понять лай, балда, дилда тощо. Однак дослідження 80-х років ХХ ст. свідчать на користь того, що власне звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови.

ВИГУКОВА ГІПОТЕЗА (ЕМОЦІЙНА, ДОВІЛЬНИХ ВИГУКІВ).

Предмети навколишнього світу викликали в людини певні почуття, і вона мимоволі вимовляла звуки, які й стали першими словами. А отже, слово – дзеркало душевного стану людини.

Скажімо, первісна людина натрапила в спеку на струмочок і від радості вигукнула "ах!". Від цього вигуку утворилися похідні – ахати, ахання, ахало, і таким чином формувалася мова.

Започаткували цю теорію епікурейці Давньої Греції (IV-III ст. до н.е.), які вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Пізніше цю теорію підтримав Ж.-Ж. Руссо, який констатував, що "пристрасті зумовили перші звуки голосу" і що "мова перших людей була не мовою геометрів, як звичайно вважають, а мовою поетів".

Безумовно, не можна заперечувати значення емоцій і почуттів у розвитку мови, але прийняти вигукову гіпотезу походження мови важко, бо головну причину виникнення мови вона вбачає в індивідуальному душевному стані людини. Виникнення мови, за цією теорією, є випадковим явищем (хоча зрозуміло, що жодна дитина не заговорить, поки не опиниться серед мовців).

ЛОГОСИЧНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ МОВИ

На ранніх етапах розвитку цивілізації виникла логосична теорія (від греч. *logos* ‘поняття; розум, думка’) походження мови, яка існує в декількох різновидах – ведичний, біблійний, конфуціанський.

В уявленні народів Індії і Передньої Азії (X ст. до н.е.), мова має божественний, духовний початок. Позначаючи духовний початок, стародавні люди використовували терміни *бог, слово, логос, дао*. Найстародавнішими літературними пам'ятками є індійські Веди. Згідно з Ведами, установником імен є Бог, який створював не всі імена, а тільки підлеглих йому Богів. Імена речам вже встановлювали люди, але за допомогою одного з Богів – натхненника красномовства і поезії.

У міфології стародавніх греків був сюжет про те, що творцем мови виступає Бог Гермес – покровитель торгівлі і засобів повідомлення, що ототожнювався з єгипетським Богом мудрості і листа Тотом.

За Біблією, носієм Слова є Бог

Створюючи світ, Бог вдається до акту говоріння.

Потім він встановлює імена створеним ествам. Таких імен Бог встановлює трохи: день, ніч, небо, земля, море, доручаючи все інше назвати Адамові. Отже, за Біблією, Бог наділяв людей здібністю до мови, яку вони спожили для найменування речей.

Ідея божественного походження мови проходить через всю історію мовознавства. Платон (IV в. до н.е.), єпископ Ансельм Кентерберійській (1033-1109), німецький просвітителі і вчений Й. Гердер (1744-1803), класик німецької філософії епохи Просвітництва Г. Лессінг (1729-1781), багато роздумуючи над походженням мови, прийшли до висновку про її божественний початок.

Вільгельм фон Гумбольдт (1767-3 835) розглядав мову як діяльність духу. Його уявлення про мову як енергію та стихійну діяльність людського духа – це подальший розвиток логосичної теорії походження мови.

Відгалуженням логосичної теорії є уявлення багатьох стародавніх народів світу про мудреців, благородних людей, законодавців як називачів. У цих уявленнях створення мови приписується високошанованим і святим предкам, засновникам племені, котрі, як правило, були пов'язані з Богами..

Роль установника імен могли виконувати не тільки предки, але і сучасники, що управляють державою, що характерний, наприклад, для старокитайської філософії. Дао як реальна сила, що творить, встановлює порядок у суспільстві через правителів. Правитель повинен давати й вимовляти імена правильно, тільки в цьому випадку можливо ефективне спілкування між ним і підданими.

Ідея про установників імен мала своїх послідовників в історії лінгвістики. Французький філософ і публіцист Ж.М. Дежерандо (1772-1842), вивчаючи поведінку деяких племен, доходить висновку, що мова могла бути повідомленасього декільком людям – більш розвинутим і мудрим керівникам. Німецький філолог Я. Гримм (1785-1863): найлегше уявити собі походження мови в ситуації, де взаємодіють дві-три пари родоначальників і їхні діти.

ГІПОТЕЗА СОЦІАЛЬНОГО ДОГОВОРУ

Її основоположником вважають Діодора Сицилійського (90-21 рр. до н.е.), який писав "Спочатку люди вели невлаштований спосіб життя, подібно до звірів, поодиноці виходили на пасовища і жились смачною травою і плодами. Біда навчила їх захищатися від звірів, допомагати один одному. Вони почали поступово впізнавати один одного. їх звуки були ще неосмисленими і нечленороздільними, але поступово вони перейшли до слів і встановили символи для кожної речі, створили зрозуміле для них самих пояснення всього, що їх оточує".

Ця гіпотеза пов'язана зі згаданою вище полемікою щодо того, як речі дістали свої назви, тобто є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність, довільність назв (назви за домовленістю).

ГІПОТЕЗА ТРУДОВИХ ВИГУКІВ

Інстинктивні вигуки супроводжували колективні трудові дії. Спочатку вони були мимовільними, поступово перетворилися на символи трудових процесів. Первісна мова була набором дієслівних коренів.

Виникла в другій половині XIX ст. Висунув її Людвіг Нуаре (1829-1889), підтримував Карл Бюхер (1847-1930).

ГІПОТЕЗА ЖЕСТІВ

Спочатку виникла мова жестів, а потім на її основі звукова мова.

Її обстоював російський учений Микола Якович Марр (1864-1934). За цією гіпотезою,

Про можливість виникнення звукової мови на основі жестів твердили представники й інших гіпотез. Прибічник вигової гіпотези німецький учений Вільгельм Вундт (1832-1920), зокрема, вважав, що із самого початку існувало дві мови – мова жестів і мова звуків. За допомогою звуків виражали почуття, а за допомогою жестів – уявлення про предмети. Як доказ цієї гіпотези наводять факт існування мови жестів у наш час.

ГІПОТЕЗА ПОХОДЖЕННЯ МОВИ Ф. ЕНГЕЛЬСА

Багато тисячоліть тому в Південній Азії жила високорозвинена порода людиноподібних мавп – австралопітеки. Відрізнялися вона від інших тим, що їм була притаманна вертикальна хода, мали укорочену щелепу і великий мозок. Пряма хода відіграла вирішальну роль у процесі перетворення мавпи в людину. Мавпа більше бачила, що впливало на розвиток мислення, а вивільнені передні кінцівки використовувала для виготовлення знарядь праці, що, в свою чергу, впливало на удосконалення руки. Жили мавпи гуртом, що вимагало взаємної підтримки, а отже, зумовлювало необхідність спілкуватися. Спочатку вони використовували звукові сигнали. Поступово розвивалася гортань. Вживання м'ясної їжі впливало на розвиток мозку. Думка з часом відривалася від конкретного предмета, тобто з'являлося абстрактне мислення. Праця, мова і думка формувалися одночасно і в єдності. Так 40-50 тис. років тому з'явилися кроманьйонці – *Homo sapiens* (людина розумна).

Набула значного поширення в країнах, які перебували під впливом комуністичної ідеології.

Російський академік Ю.А. Овчинников: у людини, на відміну від приматів, є ген мови. Значить, людина походить від людини, а не від мавпи. Жодну мавпу навчити мови неможливо.

У **КОНЦЕПЦІЙ** Й.Г. ГЕРДЕРА злилися кілька теорій походження мови. Деякі дослідники вірно помічають у вченні німецького мислителя вагомі елементи теорії рефлексів.

На відміну від прихильників точки зору суто божественної природи мови (мова була дарована Богом містично і безпосередньо), Й.Г. Гердер дотримувався обережнішої позиції, опосередковуючи виникнення мови здатністю “розсудливості” та еволюцією мови.

Російський філософ **І.Топешко** висуває **МІФОЛОГІЧНУ ТЕОРІЮ ПОХОДЖЕННЯ МОВИ**: факт зародження людської мови треба розглядати в контексті еволюції міфологічної культури. Міфологія всіх рівнів становлення від первинних феноменів до точки кульмінації її побутування – це міфологічна культура. Міфологічна концепція походження мови дозволяє гіпотетично реконструювати ранню історію мови вписавши її як один з найважливіших чинників у більш широкий контекст ранньої історії людської культури. Ця концепція допомагає по-новому глянути на сутність мови, що і донині виконує в тому числі й міфологічну функцію – функцію створення в носіїв мови певної картини миру в самому широкому змісті цього поняття.

ТЕОРІЯ МОНОГЕНЕЗУ (від гр. *monos* ‘один’ і *genesis* ‘народження, походження’) – вчення про походження всіх мов світу від однієї мови. Ця теорія пов'язана з біблійним ученням, з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї, з ученням М.Я. Марра про 4 елементи (*сал, бер, йон, рош*), від яких нібито походять усі слова сучасних мов, з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків.

Нині зроблено перші вдалі спроби об'єднання сімей у макросім'ї, як, наприклад, **НОСТРАТИЧНА** макросім'я, до якої входять індоєвропейські, картвельські, уральські, дравідські й алтайські мови. Вважають, що до ностратичних мов належать і ескімосько-алеутські мови. Генетична спорідненість ностратичних мов доведена наявністю в них великої кількості споріднених морфем. Низка подібних рис, зокрема в займенникових позначеннях осіб у всіх мовах світу, також підтверджує єдність походження всіх мов світу.

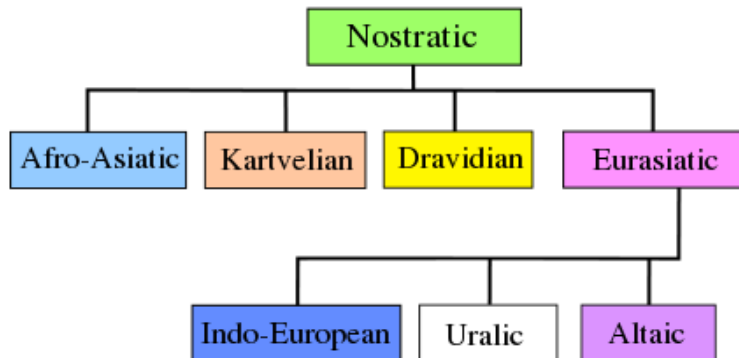
Автором гіпотези про ностратичні мови став у 1903 данський лінгвіст Хольгер Педерсен. На початку 1960-х ностратичну теорію істотно розвинув московський славіст В. М. Ілліч-Світич, надалі нею активно займалися російські вчені А. Б. Долгопольський, В. А. Дібо й С. А. Старостін.

Одностайності щодо реальності існування такої надсім'ї мов серед науковців нема, але визнання її зростає. В. М. Ілліч-Світич дослідив лексичні, словотворчі і морфологічні подібності шести великих мовних сімей Старого Світу: алтайської, уральської, дравідської, індоєвропейської, картвельської і семіто-хамітської. Він стверджує, що ці подібності отримують тлумачення лише в межах теорії, яка постулює генетичну спорідненість згаданих мовних сімей, тобто їх належність до одного ширшого угруповання, котре він називає ностратичним.

В. М. Ілліч-Світич й А. Б. Долгопольський відносили до ностратичних також афроазійську макрородину, однак, на думку С. А. Старостіна й А. Ю. Мілітарьова, афроазійські мови являють собою окрему родину, того ж віку, що й ностратична.

Існують гіпотези про належність до ностратичних мов чукото-камчатських, ескімосо-алеутських, етрусської мов (останню С. Старостін відносить до сино-кавказьких, а Грінберг — до кавказьких мов). Деяко схожа на ностратичну гіпотеза Дж. Грінберга, за якою індоєвропейські, алтайські і

уральські мови утворюють еврастичну мовну філу. Певною предтечею цих концепцій була урало-алтайська теорія Страленберга, що об'єднувала лише ці дві сім'ї.

Теорію моногенезу підтримував український мовознавець О. Мельничук (1921-1997), а нині її пропагує київський мовознавець Ю. Мосенкіс.

Критикують теорію часто. Основним аргументом є те, що на настільки великій часовій глибині методи порівняльно-історичного мовознавства (що виходять, до того ж, із міркувань про дивергенцію мов у межах багато в чому спрощеної моделі «родовідного дерева») застосувати неможливо.

ТЕОРІЯ ПОЛІГЕНЕЗУ (від гр. poly "багато" і genesis "народження, походження") – протилежний моногенезові погляд. Пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов. Цей погляд зараз вважається менш імовірним.

КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ ПОРІВНЯЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Порівнюючи окремі мови, можна помітити, що між деякими з них є подібність. Так, зокрема, всі слов'янські мови мають дуже велику кількість спільних слів. Наприклад:

Надзвичайна близькість слов'янських мов навела вчених на думку про спільність їх походження, тобто вони мали спільного предка – мову-основу, або прамову, яка існувала до V-VI ст. н.е.

Таким же чином була виявлена близькість німецької та англійської мов. Пор.

Однак використання словникових подібностей для обґрунтування спорідненості мов і їх класифікації за ступенем спорідненості не є надійним критерієм. Річ у тому, що слова легко запозичуються і в такому разі близькість словникового складу є наслідком контактування мов. Так, скажімо, в японській мові числівники від 1 до 6 такі самі, як у тибетській. З'ясувалося, що вони запозичені з тибетської мови 1000 років тому, коли японці мали тісні контакти з Китаєм (тибетська мова поширена в Китаї). Пор. ще слово комбайн зараз є майже в усіх мовах, тоді як у близьких мовах можна віднайти різні слова на означення предметів та понять, що здавна є в усіх культурах, як, наприклад, укр. *осінь* і чеськ. *podzim*, укр. *підлога* і рос. *пол*.

Найдостовірніші дані про спорідненість мов можуть бути отримані при порівнянні морфем, особливо закінчень. Набір їх невеликий, що пояснюється обмеженістю набору граматичних значень у всіх мовах світу. Вони є відносно стійкими (з усіх звуків кожної мови в закінченнях використовується незначна кількість, що полегшує встановлення відповідників між мовами). Наприклад д.-укр. *єс-мь*, д.-інд. *as-mi*, хет. *es-mi* 'я є', що дає можливість реконструювати спільну праформу *es-mi*; д.-укр. *єс-ть* (вживається і в

сучасній українській мові), д.-інд. *as-ti*, хет. *es-ti* ‘він є’, що дає можливість трактувати їх як похідні від давнішого *es-ti*. На цій основі можна припускати, що ще в більш далеку епоху (2-3 тис. років до н.е.) існувала спільна мова-основа (індоєвропейська прामова).

СПОРІДНЕНІСТЬ МОВ — структурна подібність мов, зумовлена їхнім походженням від спільної прамови. Спорідненість мов може бути близькою, помітною при поверховому спостереженні (напр., між окремими слов’янськими мовами) і віддаленою, коли вона виявляється тільки шляхом наукового аналізу за допомогою *порівняльно-історичного методу в мовознавстві* (напр., між слов’янськими й германськими мовами). Близькоспоріднені мови об’єднуються у групи (напр., слов’янські, балтійські, германські, романські, кельтські, індійські та ін. мови) віддаленоспоріднених, що утворюють групи — сім’ї мов (напр., індоєвропейські, семітські, тюркські та ін.). В усіх виявах спорідненості мов структурна подібність поширюється предусім на прості мовні знаки — кореневі слова і морфеми — з властивою кожному з них єдністю матеріального й семантичного (функціонального) боків. Виявом спорідненості мов є, напр., подібність укр. **рад(ий)**, рос. **рад** та ін. як знака з семантикою ‘радість’, але не можна вбачати С. м. у матеріальній подібності укр. **рада** ‘порада’, **радити** і рос. **рад** ‘радий’, **радеть** ‘старатися’ за явної відмінності семантики цих слів у двох мовах. Такі ж співвідношення є між різними походженням морфемами **-альнв** укр. **літальний**, рос. **взальный** і в укр. **мотальний**, рос. **моментальний** (у перших двох словах морфеми **-альн-** за походженням тотожні і є виявом С. м., у наступних вони мають однакову матеріальну сторону, але відмінну семантику — в ост. слові таку, як в **аортальний**, **буквальний**, **унікальний**, — і різне походження).

Близькоспоріднені мови мають багато спільних слів і морфем з под. звуковим складом і однаковою чи близькою семантикою (укр. **вода**, **водиця**, **водяний**; рос. **вода**, **водица**, **водяной** і т. д.). Разом із тим, у споріднених мовах протягом їх тривалого паралельного розвитку окр. звуки зазнають закономірних послідовних змін, у результаті яких між спорід. словами різних мов виникають більш або менш глибокі звукові відмінності (

). Такі відмінності мають регулярний характер і закономірно повторюються в рядах відповід. слів (

).

Поряд із загальновизн. положенням про спорідненість мов, які утворюють окремі сім'ї, робляться дедалі серйозніші спроби виявлення генетичних зв'язків між різними (здебільшого кількома, напр., т. зв. ностратичними, а то й усіма) мовними сім'ями. Питання про загальну спорідненість мов світу залишається досі відкритим.

ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ (від грец. γενεαλογικός — родовідний) — класифікація мов, в основу якої покладено принцип їх спорідненості.

Цей принцип базується на існуванні регулярних системних фонетичних, граматичних і лексичних відповідностей, що закономірно повторюються у споріднених мовах. Споріднені мови виникли шляхом диференціації діалектів однієї первісної мови, яку називають прамовою або мовою-основою (напр., сучасні слов'ян, мови походять від колишньої спільнослов'янської, або праслов'янської, мови). Диференціація мов є наслідком різних соціальних причин, у т. ч. міграції племен, завоювань, змін державних кордонів, етнічного змішування і т. ін. Споріднені мови об'єднують у підгрупи, групи (гілки), сім'ї, або родини, а також в одиниці вищої ієрархії — надродини (гіперсім'ї). Напр., українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'ян, групи індоєвропейської родини мов, яку окремі вчені об'єднують разом з іншими родинами в ностратичну (бореальну) надродину.

На відміну від типологічної класифікації мов, генеалогічна класифікація мов існує у вигляді єдиної схеми для кожної окремої родини й інколи схематично зображається у вигляді генеалогічного дерева, але реальні відношення між мовами однієї родини складніші, ніж їх подає схема.

Генетичній (успадкованій) спорідненості протиставляють спорідненість, набуту в процесі взаємодії мов. Це мовний союз, який може об'єднувати мови неблизькоспоріднені і навіть неспоріднені, що внаслідок міжетнічних та міжмовних контактів мають у своїй структурі спільні риси. Сучасна генеалогічна класифікація мов у різних її варіантах визнає існування від кількох десятків до 200 мовних родин, серед яких найголовніші: **індоєвропейська, афразійська (стара назва — семіто-хамітська), уральська з фінно-угорським (угро-фінським) та самодійським відгалуженнями, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська** (останні три родини часом об'єднують в одну алтайську, до якої деякі вчені відносять і корейську мову), **картвельська, абхазько-адигейська, нахсько-дагестанська** (їх інколи об'єднують в одну родину кавказьких, або іберійсько-кавказьких, мов), **дравідська, чукотсько-камчатська, ескімоськоалеутська, тибето-китайська (сіно-тибетська), тайська (тайкадайська), австралійська, австронезійська** (стара назва — малайсько-полінезійська). На о-ві Нова Гвінея під назвою **папуаські** мови відомо від 13 до 20 мовних родин і багато ізольованих мов. Мови аборигенів Австралії й Тасманії з погляду їхньої генеал. класифікації вивчено недостатньо. В Африці, крім згаданої афразійської родини, поширені родини конгокордофанських (нігеро-кордофанських), нілосахарських і койсанських мов. Мови тубільців американського континенту об'єднуються в родини: надене, алгонкіно-мосанську, пенутіанську, хокальтекську, каддо-ірокезьку, сіу, мускогі-натчезьку, юто-ацтекську, майя-соке-тотонакську, отомангську, чибчанську, аравакську, карибську, кечуа-аймара, же(жес), тупі-гуарані та ін.

Окремі мови не піддаються генеалогічній класифікації мов, залишаючись ізольованими представниками своїх родин. До них належать баскська, кетська, бурушаскі, нівхська, айнська, керекська та ін., які іноді включаються до інших родин.

У мовних родинах окремі групи можуть бути представлені лише однією мовою. Так, в індоєвропейській родині албанська, вірменська та грецька мови є самостійними відгалуженнями колишньої праіндоєвропейської мови.

Прихильники визнання існування гіперсімей об'єднують індоєвропейську, уралальську, тюркську, монгольську, тунгусо-

маньчжурську, дравідську, картвельську та афразійську родини в **ностратичну** надродину, до якої деякі вчені відносять ще чукотсько-камчатські, юкагірську, нівхську, корейську та японську мови, а також ескімосько-алеутські, еламську та етруску. Ностратична гіпотеза не є загальноновизнаною серед лінгвістів.